

Waardig oud worden, waardig sterven

Zo uitgewoond zijn door je leeftijd dat je er levensmoe van bent geworden – het overkomt steeds meer tachtigers en negentigers. Maar een waardige ouderdom omvat meer dan een subjectieve ervaring. In onze samenleving dreigen ouderen hun waardigheid te verliezen doordat zij ondergewaardeerd en vergeten worden. Zij hebben echter meer en andere verdiensten dan die in een competitieve prestatie maatschappij zichtbaar worden. De waardigheid van ouderen vereist dat we naar hen opzien, maar ook naar hen omzien. Het maakt ons, jongeren en ouderen beide, humaner.

door *Frits de Lange*

De auteur is hoogleraar ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit te Kampen. Hij publiceerde onder andere *Waardigheid. Voor wie oud wil worden*.

DOOR DE MEDISCHE TECHNOLOGIE is de moderne samenleving in staat om het leven van ouderen langer te laten duren dan ze zelf in de meeste gevallen zouden willen. Artsen kunnen doorbehandelen tot het bittere einde.¹ Van een natuurlijke dood is nauwelijks meer sprake. Het levenseinde van iemand die niet langer in staat is vorm aan zijn leven te geven, maar tegen wil en dank in leven moet blijven omdat de dood hem niet komt halen – zo'n levenseinde noemen we met recht 'ontluisterend'.

Ook al lijkt het probleem nieuw, het is van alle tijden. 'De zeer hoge ouderdom heeft maar weinig mensen aan hun einde gebracht zonder dat hij afbreuk deed aan hun waardigheid', stelt Seneca vast. Hij wist wat hem te doen stond. 'Ik zal de oude dag niet opgeven als die mij geheel voor mijzelf intact laat, althans geheel in mijn betere deel. Maar als hij mijn geest begint op te schudden en er stukken van begint weg te halen, als hij mij niet

zozeer het leven laat als wel mijn levensadem, dan spring ik van het wrakke en vervallende gebouw.² Seneca zelf hield woord, enkele jaren nadat hij zijn brieven aan Lucilius schreef. Al was het niet de ouderdom zelf, maar keizer Nero die hem dwong de hand aan zichzelf te slaan.

HET ERVAREN VERLIES VAN WAARDIGHEID IN DE OUDERDOM

Was hoogbejaarde zelfdoding in de tijd van Seneca nog een filosofische puzzel bij hoge uitzondering, voor de huidige generatie ouderen wordt de optie een moreel dilemma en een dagelijkse verzoeking. Zo uitgewoond

*Voor de huidige generatie
ouderen wordt hoogbejaarde
zelfdoding een moreel dilemma
en een dagelijkse verzoeking*

zijn door je leeftijd dat je er levensmoe van bent geworden – het overkomt steeds meer tachtigers en negentigers. Je leeft nog, maar in een lichaam dat jou overleefd heeft. Wordt het geen tijd om dan maar uit het verweerde en bouwvallige huis te springen, voordat het

helemaal ineens stort? In vroeger dagen was de levensloop wreder, bruter, korter. De dood kwam je doorgaans snel halen. Nu duurt dat soms zo lang dat je kunt denken dat hij je vergeten is. Dan hoef je geen Hugo Claus of J.J. Voskuil te heten – beide schrijvers vroegen om euthanasie en kregen het – om hem zelf de hand te willen reiken. Van het leven kun je blijkbaar genoeg krijgen. Niet omdat je niet meer van het leven zou houden, maar omdat je er zoveel van gehad hebt dat er gewoon niets meer bij kan. Wat is een waardige ouderdom? Wat is waardig sterven?

Iedereen die van nabij de moeiten van de hoge ouderdom kent, zal blij zijn met de aandacht die de initiatiefgroep Uit Vrije Wil, samen met de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde (NVVE), met het burgerinitiatief Voltooid Leven voor een waardig levens einde vroeg. Nu is al een op de vier vijftenzestigplussers tachtig jaar of ouder, in 2050 zullen dat er twee op de vijf zijn. Was de ouderdom ooit een toevalstreffer, nu kun je er bijna op rekenen. We kunnen ons er beter massaal op voorbereiden, en het burgerinitiatief helpt daarbij. Echter, door de focus zo exclusief op hulp bij zelfdoding te richten, mist de campagne mijns inziens haar doel om op zijn minst twee redenen. Allereerst dreigt de belangrijkste problematiek van het ouder worden (het zoeken naar een waardige levensavond voorafgaande aan het sterven) erdoor te worden versluierd. Vervolgens wordt waardigheid strikt persoonlijk opgevat, en nagenoeg vereenzelvigd met rationele zelfbeschikking. Andere factoren die bepalend kunnen zijn voor de ervaring van persoonlijke waardigheid en de relationele dimensie

in waardigheid (pregnant in het geding bij het beroep op anderen – arts, hulpverleners, familie – bij het helpen sterven) worden daarmee aan het zelfbeschikkingsrecht ondergeschikt gemaakt. Bovendien is waardigheid breder dan persoonlijke waardigheid. Waardigheid bezit ook een inherente en relationele dimensie die – zo wil ik in het vervolg beweren – in het vertoog over een waardige ouderdom meegewogen moeten worden.

PERSOONLIJKE WAARDIGHEID: KUNNEN LEVEN ZOALS JIJ WILT

Het gaat, aldus de NVVE in haar nota *Perspectieven op waardig sterven*,³ om mensen met een voltooid leven, ‘die worden geconfronteerd met een fysieke, sociale en emotionele ontluistering, die hun gevoelens van eigenwaarde zo ondermijnen, dat zij invoelbaar gaan verlangen naar de dood. Zij zijn in hun beleving te oud geworden en willen verlost worden van hun leven.’ Voor deze mensen, ‘voor wie de persoonlijke waardigheid onomkeerbaar verloren is gegaan en van wie het leven naar eigen beleving geheel is voltooid’, bepleit de NVVE straffeloze stervenshulp. Om daarvoor wettelijk ruimte te creëren, stelt ze een uitbreiding van de zorgvuldigheidscriteria voor: naast ‘uitzichtloos en ondraaglijk lijden’, kan nu ook het ‘onomkeerbaar verlies aan persoonlijke waardigheid’ een overweging zijn die iemand vrijwaart van rechtsvervolging. Hij mag je helpen sterven, ook als hij geen dokter is.

Wat is voltooid? Wat is waardig? Of en wanneer een leven voltooid is, gedaan is wat gedaan moest worden, alles van waarde achter iemand ligt, elke nieuwe dag een kwelling is, het bestaan als leeg en zinloos beleefd wordt – allemaal omschrijvingen uit het genoemde rapport – het is uiteindelijk aan mensen zelf om dat uit te maken. Totale afhankelijkheid, regieverlies, daarover kun je met elkaar wellicht tot een gedeelde maatstaf komen. Maar gevoelens van vernedering, schaamte, ontluistering, ondermijning van eigenwaarde, het zijn en blijven subjectieve gevoelens. Uiteindelijk zal niemand anders het verlies van waardigheid kunnen toetsen dan de levensmoede oudere zelf. Daarmee wordt een mogelijk toetsingsprobleem zowel omzeild als opgelost: consistentie en persistentie in het persoonlijke oordeel van de betrokkene is het enige criterium voor rechtsgeldigheid.

Ik denk dat de NVVE een wezenlijk element in het waardigheidsvertoog te pakken heeft. Waardigheid is verbonden met het vermogen van mensen om hun leven vorm te geven zoals zij dat willen. Een leven te leiden overeenkomstig de waarden die zij belangrijk vinden. De discussie daarover wordt echter vertroebeld door de veronderstelling dat deze autonomie ook veronderstelt dat je onafhankelijk van de zorg van anderen bent en over al je geestelijke vermogens beschikt. Autonomie als rationele zelfsturing

en regievoering. Zelfrespect en gevoel van eigenwaarde zijn mijns inziens verbonden met de persoonlijke ervaring dat je overeenkomstig de waarden kunt leven waar jij voor staat. Dat kan zelfcontrole zijn, maar het kunnen ook waarden zijn als verbondenheid met anderen, genieten van kleine dingen als behaaglijke warmte, een knuffel, een goede maaltijd, zonlicht aan een blauwe hemel. Wat persoonlijke waardigheid is, verschilt per persoon en maakt elk mens uniek.

INHERENTE WAARDIGHEID: TOT DE LAATSTE SNIK

Een waardige ouderdom omvat echter meer dan een subjectieve ervaring. Waardigheid kan ook worden beschreven als een onvervreemdbare, inherente menselijke kwaliteit, die hoort bij de essentie van wat menselijk is. In religieuze kring verbindt men dat met de overtuiging dat elk mens geschapen is naar het beeld van God. In de rooms-katholieke moraaltheologie wordt op grond hiervan de absolute beschermwaardigheid van het menselijke leven verdedigd, vanaf de conceptie tot het levenseinde.⁴ Maar er is ook een seculiere variant. In het mensenrechtenvertoog wordt – aldus de preambule van de Universele verklaring van de rechten van de mens – waardigheid ook aan de menselijke natuur als zodanig toegekend. ‘Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.’ In het spoor van een traditie die reikt vanaf de stoa tot en met Immanuel Kant, lijkt waardigheid hier te worden verbonden aan het feit dat mensen redelijke wezens zijn. Die restrictieve opvatting van inherente waardigheid beheerst ook het debat over een waardig levenseinde. ‘Zonder de rede heeft het voor mij geen zin’, zei de Vlaamse filosoof Etienne Vermeersch in een interview naar aanleiding van het zelfgekozen levenseinde van zijn dementerende vriend Hugo Claus, want ‘het geluk van een varken dat goed gevoed wordt, hoeft van mij niet’.⁵ Bij wie de rede langzaam uitdooft omdat hij dementeert, verschrompelt dan per definitie de menselijke waardigheid. Je mag je persoonlijke waardigheid natuurlijk zo ervaren: mijn leven is zinloos als ik ga dementeren. Maar zij wordt echter ten onrechte gepresenteerd als inherente waardigheid als zij wordt veralgemeniseerd tot een rechtsgrond voor euthanasie.

Er is in het mensenrechtenvertoog een andere, breder fundament voor het spreken over inherente waardigheid. Menselijke waardigheid berust niet op een helder functionerend brein, maar op het simpele feit dat mensen uit mensen geboren zijn. Dan deelt ook het ernstig verstandelijk gehandicapte kind en de dementerende oudere in inherente waardigheid. Het verwijt dat men zich daarmee schuldig maakt aan een voorkeursbe-

handeling van de menselijke soort (speciesisme) is in dit verband onweerlegbaar.⁶ Die constatering is juist; de conclusie dat het voortrekken van mensen niet gerechtvaardigd zou zijn, hoeft daarentegen niet bij voorbaat te worden onderschreven. Ethiek blijft ethiek vanuit menselijk perspectief; niet omdat mensen superieur zouden zijn aan dieren, maar omdat we tegenover onze menselijke soortgenoten bijzondere verplichtingen hebben.

De collectieve angst voor het verlies van cognitieve vermogens snoert het begrip van waardigheid echter ontoelaatbaar in. Onze menselijkheid zit niet alleen in ons hoofd, maar ook in ons hart, onze huid en onze han-

Onze menselijkheid zit niet alleen in ons hoofd, maar ook in ons hart, onze huid, onze handen en de intimiteit met anderen

den, de intimiteit met anderen. Wij zijn meer dan ons brein; wij zijn een menselijk lijf. Door deze dimensie van inherente waardigheid – hetzij vanuit een seculier mensenrechtenvertoog, hetzij vanuit een religieuze levensovertuiging – in het debat over een goede oude dag te rehabiliteren, ontvangt het een radicale

ethische impuls. Immers, of men nu *compos mentis* is of dementerend, net komt kijken of er bijna geweest is, elk mens zal dan op grond van zijn inherente waardigheid tot aan zijn laatste snik absoluut beschermwaardig zijn, hoe oud, uit- of afgeleefd hij ook is.

SOCIALE WAARDIGHEID: DE WAARDERING VAN STATUS, VERDIENSTE EN ZORG

Er is nog een derde betekenislaag in waardigheid, die in relatie tot de ouderdom relevant wordt. Sinds Cicero's *De officiis* wordt *dignitas* ook verbonden aan sociale status en maatschappelijke verdienste. Ook die sociale dimensie moeten we bij het debat over een waardige ouderdom betrekken. Duidelijk wordt daarbij dat waardigheid geen abstract begrip is, maar ingebed ligt in sociale erkenningspraktijken. Ook persoonlijke en inherente waardigheid is een te erkennen waardigheid, die om bevestiging vraagt. Dat geldt echter bij uitstek voor sociale waardigheid. Sociale waardigheid berust op waardering door anderen. Wellicht krijgen sommige hoogbejaarde ouderen het gevoel dat hun leven achter de rug is, doordat hun dat door anderen wordt aangepreut. Ze hebben het gevoel niet meer van nut te zijn en anderen tot last. Ze worden niet meer gewaardeerd, noch om wat ze in hun jongere jaren hebben bijgedragen aan de samenleving, noch om wat ze nu doen, betekenen en wie ze voor anderen zijn. 'Opa moet maar eens ophouden het altijd over vroeger te hebben.'

Oude mensen verliezen hun sociale waardigheid doordat zij onderge-

waardeerd en achteloos verwaarloosd en vergeten worden. Zij hebben echter meer en andere verdiensten dan die in een competitieve prestatie maatschappij zichtbaar worden. Ze leveren een onschatbare bijdrage aan de informele economie. De wijze levenskunst van een sterke persoonlijkheid kan van grotere betekenis zijn dan productiviteit en performance. Dit zijn allemaal nog 'prestaties' van ouderen. Maar de grootste maatschappelijke waarde die hoogbejaarden representeren, ligt misschien wel in het simpele feit dat zij hoogbejaard zijn. Een waardige oude dag vereist de rehabilita-

Een waardige oude dag vereist de rehabilitatie van de status van senioriteit: de waardering van de ouderdom omwille van de ouderdom

tie van de status van senioriteit: de waardering van de ouderdom omwille van de ouderdom.⁷

De sociale waardigheid van ouderen ligt niet opgesloten in henzelf – intrinsiek, persoonlijk – maar omvat de erkenningspraktijken van de samenleving als geheel. Is onze maatschappij er één waarin oude-

ren ertoe doen? Dat kan tot uitdrukking komen in de waardering voor hun prestaties, hun status als senior, maar ook in waardering voor de zorg die zij verlenen en ontvangen. In economisch zware tijden wordt de zorg aan ouderen vooral als kostenpost beschouwd. De zorgkosten groeien na het vijftenzestigste levensjaar explosief. De groei in de ouderenzorg is echter niet alleen een probleem maar ook een kans: zij kan tot een zorgzamere samenleving leiden.

Sociale waardigheid heeft een relationeel, wederkerig aspect. Erkende waardigheid slaat terug op degene die haar erkent. Waardigheid komt nooit van één kant. Dat wordt bij uitstek zichtbaar in zorgrelaties.⁸ Voor mensen die om elkaar geven is waardigheid een zaak van geven en ontvangen. Het initiatief van een zorgrelatie ligt weliswaar in de spontane welwillendheid van degene die zich in goedheid ontfermt over de ander, maar, al ontspringt het mededogen eenzijdig, de noodlijdende geeft veel terug: in het ontvangen van de zorg brengt hij de zorggever zijn eigen kwetsbare behoefte te binnen, waarin hij afhankelijk is van de zorg van anderen.

In dit voor elkaar kunnen zorgen te midden van de tragedie van het leven ligt de grandeur van mensen. Het maakt ons humaan. Honderdduizenden werkers in de mantel- en professionele zorg ervaren het dagelijks. De wederkerige waardering van het behoeftig zijn en kunnen zorgen voor elkaar – het is een aspect van de sociale waardigheid dat in de discussie over een waardige ouderdom nadrukkelijk betrokken hoort te worden. De waardigheid van ouderen vereist dat we naar hen opzien, maar ook naar hen omzien. Het maakt ons, jongeren en ouderen beide, humaner. Hoe meer

ouderenzorg en hoe beter de ouderenzorg, des te waardiger een samenleving. En des te minder zullen ouderen de neiging hebben het voor gezien te houden.

CONCLUSIE

Persoonlijke, inherente en sociale waardigheid horen alle drie in het debat over een waardige ouderdom en een waardig levenseinde te worden betrokken. Een evenwichtige afweging is van belang. In de exclusieve concentratie op persoonlijke waardigheid in het debat over vrijwillige levensbeëindiging – vaak verengd tot rationele zelfsturing – wordt het waardigheidsbegrip eenzijdig scheefgetrokken. Maar ook in het verabsoluteren van inherente waardigheid (van conceptie tot levenseinde) wordt het begrip ten onrechte gemonopoliseerd. Waardigheid is veeleer een sociale erkenningspraktijk waarin zowel de waardering voor haar objectiviteit als voor haar subjectieve ervaringsdimensie in het geding is. Dat laatste – ‘in het geding’ – moet letterlijk genomen worden: het debat over waardigheid is een voortdurende strijd om inzicht in wat menselijk is.

Noten

- 1 Vgl. het interview ‘Die dermatoloog en longarts zijn niet wijs’ met geriater Jos Slaets (*NRC Handelsblad*, 8 oktober 2011: ‘Oudere patiënten worden “van de ene specialist naar de andere gevoetbald”.’)
- 2 Seneca, *Brieven aan Lucilius*, brief 58.
- 3 De nota is te vinden op www.nvve.nl/assets/nvve/nieuws/Perspectievennota.pdf.
- 4 Vgl. bijv. *Dignitas Personae*, Congregatie voor de Geloofsleer, september 2008: ‘De werkelijkheid van de mens gedurende zijn gehele leven, zowel vóór als na de geboorte, maakt het ons niet mogelijk hetzij een verandering van wezen, hetzij een gradatie in morele waarde te veronderstellen, daar hij volledige antropologische en ethische status bezit. Het menselijk embryo heeft daarom vanaf het eerste begin de waardigheid die een persoon toekomt.’
- 5 Petra de Koning, ‘Zonder de rede is leven zinloos’. Interview met Etienne Vermeersch. *NRC Handelsblad*, 29 maart 2008.
- 6 De term speciesisme is gemunt door de psycholoog Richard Ryder in 1970, maar bekend geworden door het werk van de ethicus Peter Singer.
- 7 Margaret Morganth Gullette, *Aged by Culture*. Chicago & Londen: The University of Chicago Press 2004.
- 8 Vgl. Annelies van Heijst, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement, 2005; en idem, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*. Kampen: Klement, 2008.